

„Amikor Haldi nekem a királyságot odaadta...”

Az isten és a király Urartuban

Buhály Attila

Urartuban¹ a király és Haldi kapcsolata többértű: az isten a király trónra lépésének biztosítója, valamint az uralkodás sikerességének záloga (hadi sikerek, építkezések stb.). Az alábbiakban sorra vesszük az ezekre a viszonyrendszerekre való legjellemzőbb hivatkozásokat, valamint eltöprengünk arról, miként válhatott Haldi isten az urartui panteon főistenévé.

A források

Urartu a Kr. e. IX–VII. század meghatározó ókori keleti államalakulata, legalábbis a korabeli újasszír birodalomtól északra, a mai Kelet-Anatólia térségében. Központja a Van-tó keleti partján található Tuspa (ma Vankale) volt, amelyet a környékbeli törzseket összefogó I. Szarduri alapított, Kr. e. 835 körül. Az állam láthatólag erősen asszír mintára épült fel, legalábbis ami például az írásbeliséget illeti: az uralkodói hatalmi szimbólumrendszer egyik látható jele volt, úgy tűnik, az asszír mintájú sziklafeliratok létrehozása, Szarduri korában ráadásul még asszír nyelven.² Szarduri halála után az írásbeliség helyi, urartui nyelvre vált ugyan, de egy jellegzetességét szinte végig megőrzi: az egyik legutóbbi teljes szövegkiadás, Arutjunyan szövegkorpusza által nyilvántartott mintegy 600 felirat mondhatni mindegyike az uralkodói szándék szülötte, azaz leginkább a király tetteit, szándékait, végzéseit írja le.³ Az íráshordozó anyag, a kisebb hordozható, votív tárgyakat nem számítva, szinte kizárólag szikla- és sztéléfelirat; az állam történetének legvégén, II. Rusza uralkodásának idején (Kr. e. ~680–640) jelennek

¹ A legutóbbi és legrészletesebb Urartu-monográfia: Mirjo SALVINI: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1995. Magyar nyelven ld. BUHÁLY Attila: „Urartu története és kultúrája”, in MINYA Károly (szerk.): *Mesterfüzet I. A tanári szakképzettségben részt vevő hallgatók számára*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza 2010. 27–46.

² Vö. Gernot WILHELM: „Urartu als Region der Keilschriftkultur”, in Volkert HAAS (szerk.): *Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Universitätsverlag Konstanz, Konstanz 1986. 95–113. (Konstanzer Altorientalische Symposien 1. / Xenia 17.)

³ A legutóbbi szövegkorpuszok: Nikolaj V. ARUTJUNYAN: *Korpus urartskich klinoobraznych nadpisej*. Izdatel'stvo „gitujun” Nacional'naja Akademiya Nauk Respubliki Armenija, Jereván 2001 (rövidítve: KUKN; bősséges szakirodalmi hivatkozással); Margaret R. PAYNE: *Urartu çiviyazılı belgeler kataloğu*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Isztambul 2006.

meg az agyagtáblák.⁴ Az urartui vallási gyakorlat, legalábbis az epigráfiai anyag szerint, rendkívül egyoldalú. Bár a feliratokon előfordulnak más istenségek is, az urartui főisten, Haldi szerepe már-már monoteisztikus színezetűnek tűnik. Haldi ráadásul Urartun kívül az egész ókori Keleten nem játszik komolyabb szerepet, és ez is kidomborítja „nemzeti” jellegét.⁵ A kép azonban csalóka, hiszen az epigráfiai anyagban leginkább uralkodók által meghatározott cselekedetekről esik szó, így Haldi valószínűleg inkább tekinthető valamilyen dinasztikus istennek; de olyan istennek, akinek „felemelkedése” így szorosán összekapcsolódik az urartui uralkodóház (I. Szarduri és utódai) hatalmának növekedésével. Éppen ezért érdemes közelebbről megvizsgálnunk az isten és a király közötti viszonyt, és hogy miképpen alakulhatott ki ez a kapcsolat.

A király és Haldi

Az uralkodónak a Haldi-kultuszban játszott szerepét illetően először is igen jelentős a Kelisin-sztélé. A sztélét a mai iraki–iráni határ mentén állították Kr. e. ~825–805 között, a második urartui király, Ispuini uralkodása alatt, amikor a király, valamint fia és örököse, Minua bevonult Ardinibe (asszír: Muszaszir, ma: Mudzsaszir Észak-Irakban). A sztélén egy kétnyelvű (asszír, urartui) felirat örökíti meg az eseményt (*1. szöveg*):⁶

⁽¹⁾ Amikor Haldi elé Ardinibe ⁽²⁾ jött Ispuini, Szarduri fia, ⁽³⁾ nagy király, a Sure-beliek királya, a Bia-beliek királya, ⁽⁴⁾ Tuspa város kormányzója ⁽⁵⁾ és Minua, Ispuini fia: szentélyt épített ⁽⁶⁾ Haldinak az út mentén⁽²⁾, és felállított ⁽⁷⁾ egy sztélét a szentély⁽²⁾ előtt.

Ispuini, ⁽⁸⁾ Szarduri fia hozott szép ⁽⁹⁾ eszközt²; szép jószágot² hozott, ⁽¹⁰⁾ bronzjelvényt hozott, bronzedényt hozott, [...] hozott, ⁽¹¹⁾ ismét². ⁽¹²⁾ Haldi kapuja előtt felállította, odaadta Haldinak, ⁽¹³⁾ az Urának az ő életéért. ⁽¹⁴⁾ Hozott 1112 szarvasmarhát, 9120 bakkecskét, ⁽¹⁵⁾ a templom számára átengedett² bakot, 12 480 ⁽¹⁶⁾ kost az áldozathoz.

Amikor Haldi elé ⁽¹⁷⁾ Ardinibe jött Ispuini, ⁽¹⁸⁾ Szarduri fia, nagy király, a Sure-beliek királya, ⁽¹⁹⁾ a Bia-beliek királya, Tuspa város kormányzója: ⁽²⁰⁾ Haldi kegye által ezt a *burgana(ni)t* ⁽²¹⁾ megépítette [...]. A szavak (amelyek) ⁽²²⁾ a Haldi kapuja felé vezető úton születtek:

⁽²³⁾ „... Ardiniben? Haldi kapujától ⁽²⁴⁾ a templom számára átengedett² jószágot vegyék el!”

⁽²⁵⁾ ... Amikor Haldi elé ⁽²⁶⁾ Ardinibe jött Ispuini, ⁽²⁷⁾ Szarduri fia és Minua, Ispuini fia, ⁽²⁸⁾ Haldi jószágát felajánlották [...] (KUKN 30)

A trónra lépés

Egy társadalom és egy államszervezet életében meghatározó esemény az új uralkodó beiktatása. A trónra lépésnek megvannak a vallási, rituális kísérőjelenségei, amelyek legitimálják az új király hatalmának jogosságát, biztosítják az isten(ek) támogatását.

⁴ Igor M. D’JAKONOV: *Urartskie pišma i dokumenty*. Akademiya N. SSSR, Moszkva — Leningrád 1963.

⁵ Az urartui vallás és panteon felépítésének áttekintése legutóbb Yerwand GREKYAN: „The Will of Menua and the Gods of Urartu”: *Armenian Journal of Near Eastern Studies* I (2006) 150–195.

⁶ Az urartui szöveg alapján; az idézetek (az eredeti sorszámokkal) a szerző fordításai.

Előző szövegünkben nincs ugyan egyértelmű utalás a trónra lépésre, csak annyi említődik meg, hogy Ispuini és Minua „Haldi elé Ardinibe jött”, és nagy mennyiségű ajándékot hozott. A szöveg, valamint a város kontextusából adódóan azonban úgy tűnik, hogy Ardini — mint a Haldi-kultusz központja — fontos szerepet, akár valamiféle koronázóvárosi szerepet is játszott az urartuiak számára.⁷

Más szövegekben a trónra lépéssel kapcsolatban visszatérő toposz az „amikor Haldi nekem a királyságot ideadta, leültem atyá(m) királyi helyére” kifejezések használata (vö. 2–3. szöveg). A trónra lépés alkalma továbbá sok esetben az uralkodó és Haldi közti szoros viszony kifejeződése: I. Rusza és II. Argisti néhány feliratán bukkan fel a király kapcsán a „Haldi szolgája” kifejezés (vö. 3. szöveg), de ez a szoros viszony fejeződik ki akkor is, amikor a szövegek azt deklarálják, hogy milyen javadalmazásokban és sikerekben részesíti Haldi a trónra lépő uralkodót (2. és 3. szöveg):

⁽¹⁾ Haldinak, az ő Urának ⁽²⁾ ezt a sztélét Szarduri, ⁽³⁾ Argisti fia [= II. Szarduri, Kr. e. kb. 760–743 — B. A.] felszentelte.

⁽⁴⁾ Haldi nagysága által ⁽⁵⁾ Szarduri, Argisti fia ⁽⁶⁾ nagy király, hatalmas király, a Sure-beliek királya, ⁽⁷⁾ a Bia-beliek királya, a királyok királya, ⁽⁸⁾ Tuspa város kormányzója.

^(9–10) Szarduri szól: „Megparancsoltam: Siuine hónap(jának²) ünnep(én²) ⁽¹¹⁾ ... (a hegyi szentély²) ... -nél² ⁽¹²⁾ egy juhot Haldinak áldozzanak fel, ⁽¹³⁾ egy juhot Szarduri istenei'nek.”

⁽¹⁴⁾ Szarduri szól: [ÁTOKFORMULA]

⁽²⁵⁾ Szarduri, Argisti fia ⁽²⁶⁾ szól: „Amikor Haldi nekem a királyságot odaadta, ⁽²⁷⁾ leültem atyá(m) királyi helyére; ⁽²⁸⁾ Haldi rendelt nekem sikert, ⁽²⁹⁾ harcot, jólétet.” (KUKN 242)

⁽¹⁾ Haldinak, az Úrnak ⁽²⁾ ezt a sztélét Argisti, ⁽³⁾ Rusza fia [II. Argisti, Kr. e. kb. 714–680 — B.A.] felszentelte ⁽⁴⁾ a saját életéért. ⁽⁵⁾ Legyen Haldi által ⁽⁶⁾ Argistinek, ⁽⁷⁾ Rusza fiának ⁽⁸⁾ adomány, ajándék², ⁽⁹⁾ boldogság, élet, ⁽¹⁰⁾ öröm, nagyság, ⁽¹¹⁾ áldás, ⁽¹²⁾ kegy, hatalom.

⁽¹³⁾ Haldi nagysága által, ⁽¹⁴⁾ az Úr által Argisti, ⁽¹⁵⁾ Rusza fia, ⁽¹⁶⁾ Haldi szolgája szól: ⁽¹⁷⁾ „Haldi hatalma által, ⁽¹⁸⁾ az Úr által, aki nekem ⁽¹⁹⁾ minden igaz² helyen² ⁽²⁰⁾ ... ⁽²¹⁾ aki engem megerősített ⁽²²⁾ ... ⁽²³⁾ aki nekem hatalmas királyságot ⁽²⁴⁾ adott, és én leültem ⁽²⁵⁾ a királyi trónra, ⁽²⁷⁾ enyémmé ⁽²⁶⁾ tettem a királyságot² ⁽²⁷⁾ ... engem/nekem ⁽²⁸⁾ ... igaz² ⁽²⁹⁾ ... ⁽³⁰⁾ szövetséges² Sure-ország(ot/-okat)² ⁽³¹⁾ Nekem adományozta Haldi, az Úr ⁽³²⁾ a sikert, a győzelmet ⁽³³⁾ és a boldogságot ⁽³⁴⁾ ...”

⁽³⁵⁾ Argisti szól: ⁽³⁶⁾ „uruNA₄.ANŠE-nea városának vidéke ⁽³⁷⁾ és Quriaka ⁽³⁸⁾ földje puszta volt, ⁽³⁹⁾ semmiféle... ⁽⁴⁰⁾ legelő, szántóföld, szőlőskert, ültetvény ⁽⁴¹⁾ (nem) volt ott, csatorna sem ⁽⁴²⁾ volt ott vezetve. ⁽⁴³⁾ Nekem Haldi megparancsolta, ⁽⁴⁴⁾ megadta nekem Haldi, és én elkészítettem ⁽⁴⁵⁾ (ezt) a tavat...” ⁽⁴⁶⁾ ... (KUKN 406)

Előfordulhat, hogy az utóbbi esetben valamilyen szabályos mágikus aktussal van dolgunk, az isten és pártfogoltja, a király közötti szoros viszony, ezáltal pedig az uralkodó és a birodalom jövőjének sikereinek deklarációjáról a trónra lépés alkalmával.

⁷ A Kelisin-sztéléhez hasonló szerkezetű és célú a Topzawa-sztélé is, amely szintén egy urartui király, I. Rusza látogatását és a városban végrehajtott áldozatbemutatóját írja le (KUKN 387). De ezt a különleges szerepet asszír forrás is megerősíti, mégpedig II. Sarrukín asszír király (Kr. e. 721–705) nyolcadik hadjáratáról szóló beszámoló, az ún. „Assur-levél” adott passzusa is. Ld. Walter MAYER: „Sargons Feldzug gegen Urartu — 714 v. Chr. Text und Übersetzung”, *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* CXV (1983) 65–132. IV: 337–342.

A király mint „civilizátor”

A szoros kapcsolat további kifejeződése néhány felirat tanúsága szerint az, hogy az uralkodó sok tette Haldi ösztönzésére, esetleg kifejezett parancsára történik meg, legyen az akár hadjáratra indulás, akár valamilyen város, szentély vagy mezőgazdasági létesítmény alapítása (3. szöveg). Az utóbbi esetben megjelenik a „király mint civilizátor” elgondolása, vagyis az az elképzelés, hogy a — természetesen Haldi ösztönzésére — alapított város, erőd, gyümölcsös vagy szőlőskert egyben a terület termővé fordításának aktusát is jelenti. II. Szarduri çavuštepei felirata egy Irmusininek szentelt szentély építéséről szól az uralkodás kezdete kapcsán (4. szöveg):

⁽¹⁾ Irmusininek ezt a szusze-szentélyt Szarduri, Argisti fia [felépítette az ő dicsőségének], ⁽²⁾ amikor királyi aty(j)a helyére leült.

Szarduri szól: „[A szikla² kopár² volt, semmi sem (volt)] ⁽³⁾ ott felépítve. Én Haldinak egy szentélyt ott [felépítettem az ő dicsőségének]; ⁽⁴⁾ Irmusininek egy erődöt is az ő dicsőségének. Egy csatornát a Gugunai(ni) folyótól [elvezettem, alapítottam szőlőskertet], ⁽⁵⁾ legelőt, szántóföldet. Egy új várost ott elkerítettem — nagy cselekedeteket [vittem ott végbe] —, ⁽⁶⁾ meghatároztam a nevet: «Szardurié».”

Szarduri szól: „[...tegyék meg²], ⁽⁷⁾ ezekről az alapokról építsék fel, ... [a földön² eskü² legyen²]!”

⁽⁸⁾ Legyen Haldi által, Haldi kapuja által, Irmusini [által Szardurinak], ⁽⁹⁾ Argisti fiának élet, nagyság, áldás, [kegy, hatalom, öröm, ...]. ⁽¹⁰⁾ Szarduri hatalmas király, nagy király, a Bia-beliek királya, Tuspa város ura. (KUKN 247)

Egy másik felirat szerint szintén „ugyanabban az évben” alapítja meg Szardurihinilit (értsd: Szarduri városát) a király, mint amikor trónra került (5. szöveg):

⁽¹⁾ Haldi nagysága által ⁽²⁾ Szarduri, Argisti fia ⁽³⁾ szól: „Amikor Haldi nekem a királyságot odaadta, ⁽⁴⁾ leültem atyám királyi helyére; ⁽⁵⁾ ugyanabban az évben erődöt alapítottam az ő dicsőségére: ⁽⁶⁾ «Szarduri városa» a neve.” (KUKN 274)

Bár nem feltétlenül rögtön trónra lépése után, de Haldi „parancsára” építi meg II. Argisti azt a csatornát és mesterséges tavat, amelyek Argistihinili vízellátását szolgálják (ld. 3. szöveg).

Haldi és a király kapcsolatának eredete

De hogyan válhatott egy, az ókori Keleten egyébként partikuláris isten az urartui állam (vagy inkább: dinasztia) főistenévé? Erre közvetlen forrásunk nincs, és a kérdés összefügg az urartui államalapítás eseménysorával. Két forrást, illetve -csoportot lehet esetleg kiemelni, és érdemes megvizsgálni a vallástörténetben jól ismert *evocatio* jelenségének urartui előfordulását. *Evocatio* alatt azt értjük, amikor (1) egy egy politikai entitás, egy állam egy eredetileg idegen istent megszólít, „meghív” a saját panteonjába. (2) Ezzel az előzőleg idegen, vagy idegen hatalmakat, esetleg az ellenséget tá-

mogató isten mintegy „átáll” az őt meghívó fél táborába.⁸ Urtu esetében az alábbi lehetőségeink vannak egy *evocatio*-hoz hasonló folyamat közvetett azonosítására:

A Kelisin-sztélé

Az 1. szöveg szerint adott egy eredetileg helyi istenség, az Ardiniben és környékén tisztelt Haldi, továbbá egy kialakuló államszervezet, amelynek uralkodó dinasztiája (társadalmi elitje?) ugyanebben az istenben véli felfedezni támogatóját, akit elég hatalmasnak és képesnek tart arra, hogy támogatását kérje és elnyerje. Ehhez az uralkodónak és a trónörökösnek Haldi színe elé kell járulni, azaz meg kell látogatnia az Ardini-beli szentélyt, ajándékokkal kell elhalmozni az istent, kegyelmére, jóindulatára és hatalmára apellálni és megkérni, keljen útra jelenlegi székhelyéről, és *numen*-jével vegye birtokba a neki szánt új pozíciót és birtokot. A Kelisin-sztélé szövegében a folyamat első felére, az ajándékozásra, adományok felajánlására bőven találunk utalást.

„Haldi-város”

Két időszakban találkozunk forrásainkban ún. „Haldi-város” alapításával. Először Ispuini és Minua korában, tehát kb. a Kelisin-sztélé állításával egyidőben (6. szöveg):⁹

(1) Haldinak, (2) az ő Urának ezt (3) a sztélét Minua, (4) Ispuini fia (5) odaszentelte, amikor (6) Haldi-kaput (7) épített, (8) és erődöt (É.GAL) épített (9) az ő dicsőségének. (10) Meghatározta a nevét: „Haldi (11) városa”. (12) Megalapította ezt (13) a szőlőskertet, alapított egy ültetvényt: (14) „Minua (15) szőlőskertje” a neve. ...

(23) Minua szól: (24) „Amikor a szőlőskert beérik, (25) egy marhát és 3 juhot Haldinak (26) áldozanak fel, (27) mustot² áldozanak (28) mind Haldi kapujánál, (29) mind a sztélé előtt.

(30) Amikor az újbort (31) derítik, egy *qarmihe*-áldozatot (32) Haldinak mutassanak be (33) Haldi kapujánál, (34) egy *qarmihe*-áldozatot 'Arubaninak (35) és egy *qarmihe*-áldozatot Haldinak, (36) a sztélé előtt.” (KUKN 82)

⁸ A kifejezés alapján véve a római vallástörténetből származik, vö. Thomas KÖVES-ZULAUF: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Telosz Kiadó, Budapest 1995. 98–151. Itt megtalálhatók a legismertebb példák, a Veii-beli Iuno Regina, Vortumnus Volsiniiből, Minerva és Iuno Quiritis Faleriiből vagy Caelestis Karthagóból. Az *evocatio*-ról a római vallástörténetben ld. Gabriella GUSTAFSSON: *Evocatio Deorum: Historical and Mythological Interpretations of Ritualised Conquest in the Expansion of Ancient Rome*. Uppsala University, Uppsala 2000 (Acta Universitatis Upsalensis Historia Religionum 16.); Mary BEARD — John NORTH — Simon PRICE: *Religions of Rome. I. A History*. Cambridge University Press, Cambridge 1999. 34–35, 132–134.

⁹ A Van-tó északkeleti csücskéhez közel eső területeken talált sztélékről van szó; két város (az egyik: „Haldi-város”) építéséről és a hozzá kapcsolódó rituális tevékenységről számolnak be: Ali M. DINÇOL — Ersin KAVAKLI: *Van bölgesinde bulunmuş yeni Urtu yazıtları / Die neuen urartäischen Inschriften aus der Umgebung von Van*. Isztambul 1978. (Anadolu Araştırmaları / Jahrbuch für kleinasiatische Forschung, Beiheft 1.) és Ali M. DINÇOL — Ersin KAVAKLI: „Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urtu Yazıtı — Neuere urartäische Inschriften aus dem Dorfe Karahan”: *Anadolu Araştırmaları* VI (1978) 17–43.

Másodszor I. Rusza korában (Kr. e. kb. 734–714) (7. szöveg):

⁽¹⁾ Haldi hatalmából Rusza, ⁽²⁾ Szarduri fia szól: „Ueleku királyát ⁽³⁾ alávettem, szolgává tettem, saját országából száműztem, ⁽⁴⁾ kormányzót rendeltem oda. Egy Haldi-kaput, ⁽⁵⁾ egy erődöt az ő dicsőségének felépíttettem, meghatároztam a nevét: ⁽⁶⁾ «Haldi városa»...” (KUKN 388)

Az első példa esetében talán arról lehet szó, hogy Haldi az istenként tisztelt attribútumaival együtt otthonra lel abban a „Haldi-városban”, amelyet talán nem véletlenül éppen Ispuini és Minua alapít, hogy az isten új lakhelye legyen.

Fontos azonban leszögezni, hogy a római vallás fogalomkészletéből származó *evocatio* és az urartui példák között van egy nagy különbség: az utóbbiban nincs szó az eredeti város lerombolásáról és/vagy *devotio*-járól (megátkozásáról), amely az *evocatio* kísérő eleme — legalábbis a szigorú álláspont szerint.¹⁰ Haldi és Ardini esetében szó sincs arról, hogy az isten elhagyná Ardinit, az továbbra is központi kultuszhelye marad; valószínűleg valamilyen isteni attribútum („numen”) áttelepítéséről van szó, anélkül, hogy visszaszorulna az eredeti kultuszhely jelentősége. Haldi útja, berendezkedése nem jelenti azt, hogy régi lakhelyét, központját, Ardinit elhagyta volna. Az istenség mint *numinózus* számtalan részre osztódhat, és mint égő fáklya sokszorozhatja meg magát.

A forrásaink szerint a következő esetekben mehetett végbe hasonló jelenség:

— *Haldi-város(ok?)*: „Haldi-város” alapításakor bizonyosan külön rituális eljárás tette alkalmassá a várost az isten *numen*-jének fogadására;

— *Haldi-szentélyek* (4. szöveg; vagy más építmények, pl. „kapuk”,¹¹ ld. 6–7. szöveg) az újonnan alapított városokban, minden később felépített szentély felépítésének végén, a felszentelési folyamat részeként is a már régebben épült szentélyből származó *numen* is így vette birtokba az új szentélyt;

— *Haldinak szentelt sztélék?* (vö. 6. szöveg)

A folyamat ráadásul nemcsak egyszeri aktus, „Haldi-város”, ahogy láthatjuk, nemcsak Ispuini uralkodása idején jön létre, hanem I. Rusza korában is (7. szöveg) Fel-tűnő ugyanakkor, hogy forrásaink szerint szintén I. Rusza korában kerül sor egy újabb látogatásra Ardiniben, s egy újabb, a kelisinihez hasonló sztélé állítására Topzawában (KUKN 387).¹²

¹⁰ Vö. 11. jegyzet.

¹¹ Valójában olyan áljátókról van szó, amelyek a szusze-szentélyek bejáratára hasonlítanak; vö. M. Taner TARHAN — Veli SEVIN: „The Relations Between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches”, *Bulleten* XXXIX (1975) 401–412.

¹² Hasonló módon, rituális szempontból elemzi a II. Rusza-kori (Kr. e. kb. 680–?) építkezéseket V. Sevin, a Toprakkale alapításáról szóló vitában állást foglalva. Szerinte két ekkor épített város, Toprakkale és Ayanis inkább lehetett valamilyen kultuszi székhely, mint adminisztratív-gazdasági központ, valahogy hasonló módon, mint például az asszír Kár-Tukulti-Ninurta. Sevin fel is teszi a kérdést: lehetséges-e esetleg, hogy ezek a kultuszközpontok az asszírok által Kr. e. 714-ben kifosztott Ardini „pótlására” szolgáltak? Ld. Veli SEVIN: „A Comment on the so-called Urartian Capital City of Toprak Kale”: *Armenian Journal of Near Eastern Studies* I (2006) 143–149.

Az urartui panteon Haldi előtt: lehetőségek

De ha így áll a helyzet, vannak-e a szöveges forrásainkban arra utaló jelek, hogy Haldi még nem foglalta el az őt megillető helyet? Mindössze két olyan felirat van, amely figyelemre méltó ebből a szempontból. Egy Qalatgahban talált szövegben már-már egyenrangúan jelenik meg Haldi és Teiseba, az a viharisten, aki, ha helyesek az urartui állam megalakulása során lejátszódó Haldi-„evokációra” vonatkozó sejtéseink, akkor kezdetben az urartuiak (azaz a népesség) vezető istensége lehetett. Ha ez így van, elképzelhető, hogy eléggé korai feliratról van szó (8. szöveg):

⁽¹⁾ Haldi hatalma által, [Teiseba hatalma által Ispuini], ⁽²⁾ Szarduri fia, a Bia-beliek királya, [Tuspa város kormányzója és Minua], ⁽³⁾ Ispuini fia amikor Sapaga ország[ába elindultak, az országot elfoglalták] ⁽⁴⁾ és a királyt elfogták, építettek egy szusze-szentélyt mind Hal[dinak, mind Teisebának... városában?], ⁽⁵⁾ Haldinak... az ő' városában?, Uisében? [Sapaga fát Teisebának... ⁽⁶⁾ az ő' isteni' fáihoz hoztak / hozták ... (KUKN 39)

Az értelmezést ugyanakkor megnehezíti, hogy a szöveg témánk szempontjából fontos helyen, a felirat első sorának végén töredékes; így az itt látható jel IŠKUR, azaz a viharisten (itt: Teiseba) ideogramjaként való értelmezése csak feltételes lehet.¹³

A másik ilyen jellegű szövegünk egy zivisztani felirat: egy Ispuini által alapított szőlősketről van szó, amelyet „az ő Urának” alapított (9. szöveg):

⁽¹⁾ Ispuini, Szarduri fia ⁽²⁾ ezt a szőlőskertet megalapította, ⁽³⁾ ültetvényt alapított, ⁽⁴⁾ az ő Urának megalapította ezt a feliratot.¹⁴

Ez utóbbi azonban csupán *argumentum ex silentio*; ráadásul Haldi nevének hiánya sem feltétlenül döntő tényező, hiszen a jelző („az ő Urának”) a későbbi szövegek bizonyítéka szerint egyértelműen Haldinak van fenntartva (l. pl. 6. szöveg).

A viharisten és valamiféle szent vegetáció (szőlőskert) kapcsolata azonban ismerős lehet a korabeli Anatólia egyéb területeiről is; elég például a luvi Sultanhan-feliratra¹⁵ gondolni, amely „a szőlőskert Tarhunzájának” szóló áldozati előírásokat tartalmaz.¹⁶

¹³ A szöveg első kiadása (fotóval, átírással): Maurits van LOON: „The Inscription of Ishpuini and Meinua at Qalatgah, Iran”, *Journal of Near Eastern Studies* XXXIV (1975) 201–207, fotó: Fig. 1,2, átírás: Fig. 3.

¹⁴ Oktay BELLI — Ali M. DINÇOL: „Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları. Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinbrüche um der Burg von Nieder Zivistan”, *Anadolu Araştırmaları* VIII (1980) 167–180. Átírás: 178. Res. 3.

¹⁵ Egy luvi feliratról van szó, amelyekre a luvi filológia hagyományosan nagybetűvel szedett névvel utal, ld. SIMON Zsolt: „Hettita toposzok a hieroglif luvi történetírásban. Megjegyzések a kontinuitás kérdéséhez”, *Antik Tanulmányok* LV (2011) 181–196.

¹⁶ H. C. MELCHERT (szerk.): *The Luwians*. Brill, Leiden — Boston 2003. (Handbook of Oriental Studies 68.) 247; Sylvia HUTTER-BRAUNSAR: „Begegnungen am Oberen Euphrat — Urartäer und Luwier in Ostanatolien”, in Irene TATIŠVILI — Manana HVEDELIDZE — Levan GORDEZIANI (szerk.): *Caucasian and Near Eastern Studies XIII. Giorgi Melikishvili Memorial Volume*. Ivane Javakishvili Institute of History and Ethnology, Tbiliszi 2009. 77–89 (85).

*

Összegzőképpen: az urartui vallástörténet korai szakaszait vizsgálva Haldi istennek a panteonba való belépését a következő stációkra bonthatjuk:

(1) a korabeli (Kelet-)Anatóliában általános módon a közösség vezető istensége a viharisten, itt Teiseba (a korabeli Urartun kívüli [pl. luvi] adatok; a zivisztani feliraton [9. szöveg] Haldi hiánya; Ispuini egyedüli említése, azaz Minua még nem társuralkodó);¹⁷

(2) bevonulás Ardinibe, áldozatbemutatás Haldi előtt (Ispuini–Minua-kor, 1. szöveg). *Mellékszál:* Haldi és Teiseba még egyenrangúan jelenik meg (Qalatgah, 8. szöveg);

(3) „Haldi-város” építése (Ispuini–Minua-kor, karahani sztélék, 6. szöveg);

(4) a Haldi-kultusz uralkodóvá válása, legalábbis a „hivatalos” kultuszleírások, a király és Haldi mindenkori viszonyát illetően (2–5. szöveg).

Mindenképpen figyelembe veendő ugyanakkor, hogy meglehetősen csekély forrásanyag alapján tudjuk a korabeli urartui vallási viszonyokat feltérképezni, és újabb szövegek vagy szövegrészletek előkerülése nagy mértékben módosíthatja a kialakult képet. (Egy I. Szarduri-korabeli, Haldi istenre hivatkozó felirat például igencsak fel-forgatná azt...)¹⁸ A jelen írás így pusztán egy ideiglenes rekonstrukció és pillanatfelvétel lehet az urartui vallástörténet szempontjából, legalábbis ami a Haldi-kultusz korai történetét illeti.

¹⁷ Minua esetleges „társuralkodói” státusza összetett kérdés; az egyszerűség kedvéért maradjunk itt most ennél a fogalomnál. Bővebben ld. Veli SEVIN: „Menua'nin Oğlu Inušpua — Inušpua the Son of Menua”, *Anadolu Araştırmaları* VII (1979) 1–12; Mirjo SALVINI: „Bemerkungen über die Thronfolge in Urartu”: Horst KLENGEL (szerk.): *Gesellschaft und Kultur im Vorderasien*. Akademie-Verlag, Berlin 1982. 219–227.

¹⁸ I. Sarduri korából csak egy áldozati lista ismert, rendkívül töredékesen, és furcsamód általában a nagy szövegtörzsek kiadóinak figyelmét is elkerülte. Ld. Mirjo SALVINI: „Eine vergessene Felsinschrift mit einem assyrischen Opfertext”, in M. A. DANDAMAYEF, J. N. POSTGATE and I. M. DIAKONOFF (szerk.): *Societies and Languages of the Ancient Near East. Studies in Honor of I. M. Diakonoff*. Aris & Phillips, Warminster 1982. 327–332.